

Юрій Земський

Лібералізм в Російській імперії середини XIX ст.: фактори обумовлення та специфіка утвердження

*Лібералізм – так в політиці, називається
напрямок протилежний консерватизму.*

*Це слово походить від латинського liber –
вільний. Лібералізм в цілому є прагненням до
суспільних реформ, які мають за мету свободу
особистості та суспільства, а також звільнення
людського духу від обмежень, які накладаються
церквою, традицією і т.п.*

Енциклопедія Брокгауза та Ефрона

“Уже з давніх часів в Європі існує тільки дві дієві сили, дві істинних держави: Революція та Росія... Між тією та іншою не може бути ні договорів, ні угод. Що для однієї життя, те для іншої – смерть” [14, с. 5] – так писав Федір Тютчев влітку 1848 р., тим самим, підкреслюючи величезну прірву, яка лежала між Російською імперією та всім іншим Європейським світом. Витончений майстер ліричної образності надзвичайно емко та точно наголошує на віковичній відмінності російського світу: непорушна “стабільність”, консерватизм традицій, впевненість, що завтрашній день неодмінно буде продовженням сьогоденного і вчорашнього – такими були ідеали життя російського самодержавства і вони, звісно, вочевидь дисгармоніювали із динамікою справжнього життя, коли свобода розвитку спонукає до вічного пошуку оптимального шляху реалізації власних прагнень (кожної особистості, зокрема та суспільств-народів-націй, загалом). Тож узагальнено, цей “світ свободи”, власне, світ західноєвропейської культури, Ф. Тютчев назвав Революцією. Однак, незважаючи на повсякчасне самозадоволення власною “непорушною стабільністю”, час від часу, своєрідні потрясіння-струси імперія Російська також змушена була пережити, аби «підтягнутися», перелаштуватися у відповідності до загальноєвропейських тенденцій розвитку і доволі швидко – за шість років з часу умиротвореного задоволення російською дійсністю, Ф. Тютчев став свідком не менш приголомшливих подій в самій Росії.

З середини 50-х років XIX ст. Росія вступила у нетривалий, надзвичайно неприродний для неї, але вимушений період лібералізму. Епоха, так званих, “великих реформ” засвідчила усвідомлення російським

істеблiшментом необхідності зреагувати на “вимоги часу”, відступивши від “священих” позицій непорушного консерватизму. Хоча, зрештою, поступки виявилися не значними – реформи половинчастими, а лібералізм, швидше вдаваним, аніж справжнім, а отже, з ним швидко та успішно покінчили. Все ж, заслуговують прискіпливішої уваги обставини, які обумовили рішучість Російської імперії до самореформування.

Імперія часів Миколи I перебувала в zenіті самозадоволення та самопохвальства – Росія з найчисельнішою армією, як член “Священного союзу” (разом із Австрією та Прусією з 1815 р.) була дієво найактивнішою державою на європейському континенті, долучаючись тут до всіх політичних подій не лише дипломатичним, але й військовим втручанням. Причому, така зовнішньополітична діяльність в самій Росії вважалася не інакше як благо та жертвність в ім'я спокою та стабільності в Європі. Зокрема, Михайло Погодін, відомий своїми політичними листами середини ХІХ ст., як глашати́й офіційної російської “суспільної думки”, писав: “Сорок років мільон російського війська готовий був летіти всюди – в Італію, на Рейн в Німеччину і на Дунай... А витрачених мільонів російських грошей і порахувати важко. Росія була ангелом-охоронцем...” [8, арк. 3 зв.].

В іншому листі, він же зображував політичну ідеальність, якої вже, здавалося йому, досягнуто було в Російській імперії 30-40-х років: “російський государ тепер без планів, без бажань, без приготувань, без замислів, спокійний в своєму царсько-сільському кабінеті, ближче Карла V і Наполеона до їх мрії про універсальну монархію, мрії, котру вони, на вершині своєї слави отримали після тридцятилітніх трудів, подвигів на успіхів” [2, арк. 13].

Констатація непорушного спокою в імперії, якої досягнуто було завдячуючи особі самодержця-імператора, набуває зовсім іншої характеристики у непублічному погляді із середини витвореної системи. Ось що писала в своєму щоденнику фрейліна Марії Олександрівни (дружини Олександра II) Анна Тютчева (донька згаданого вище Федора Івановича Тютчева) про імператора Миколу I. “Ніколи ця людина не мала й тіні сумніву щодо своєї влади та її законності. Він вірив у неї зі сліпотою фанатика, а ту безумовну пасивну покiрність, якої вимагав від свого народу, він перший сам виявляв щодо ідеалу, який він призваний втілити своєю власною особистістю, ідеал обраного реалізувати божественну владу, носієм якої він вважав себе на землі. Його самодержавство милістю Божою було для нього догматом і предметом поклоніння, і він з глибоким переконанням і вірою поєднував в своїй особі роль кумира та великого жерця цієї релігії... Він не хотів і навіть не

міг припускати нічого, що могло б стояти поза особливої системи понять із яких він вибудував собі культ... Ось чому ця людина могла бути для Росії протягом свого 30-літнього царювання тираном і деспотом, який систематично душив в керованій ним країні усяке виявлення ініціативи та життя. Гніт, який він здійснював не був гнітом сваволі, примхи чи пристрасті, це був найгірший із можливих видів пригнічення – гніт систематичний, обдуманий, такий, що самостверджується та переконує в тому, що він може і має поширюватися не тільки на зовнішні форми управління країною, але і на приватне життя народу, на його мислення, його сумління, і що він має право із великої нації витворити автомат, механізм якого перебував би в руках владики. Звідси походить під завершення його царювання всезагальне оцпеніння умів, глибока деморалізація всіх розрядів чиновництва, безвихідна інертність народу в цілому” [18, с. 46-47].

Вибудувавши у своїй вотчині систему сліпої та безмовної покори, самодержець був переконаний, що саме такий порядок і є єдино законним та правильним, і за такою схемою має будуватися політика у світі – вона має визначатися волею, переконаннями, смаками та симпатіями тих, хто її “помазаний” здійснювати, а отже будь які народні рухи, волевиявлення, а ще страшніше – революції – це все є бунтарства, що заслуговують найжорстокішої та безапеляційної розправи. В цьому сенсі, Микола I абсолютно не розумів і в жодному разі не міг допустити за можливе в Росії тих процесів, що вже на його час відбувалися в Європі.

М. Погодін, після відвідин Західної Європи ще у 1842 р. писав в таємному донесенні міністру народної освіти: “Я думав раніше, що так званий «дух часу» не існує, що це є вираз вигаданий вченими та поетами. Під час останньої своєї подорожі, хоч якою б вона не була короткочасною, я переконався цілком, що дух часу є і що з ним боротися важко. Стільки нових невідомих раніше стосунків з'явилося тепер в Європі, що дипломати і політики скоро мають втрапити в тупик на старих дорогах та на зношених колесах. Легко боротися та вживати заходи проти ворогів явних і знайомих, а нині виходять на світ і не знайомі, і невидимі. Зв'язки релігійні, династичні, зв'язки традицій ослабли... Преса стає все більш брутальною день від дня... навчання в університетах набуло іншого спрямування...” [1, арк. 34 зв.-35]. М. Погодін чітко відчув, що Європа переживала процеси “пробудження” націй. Процеси націотворення все більше зростали, йдучи на зміну династичним зв'язкам, що, в свою чергу, відходили в минуле, як пережиток середньовіччя. Тож, звісно, в цьому загальноєвропейському процесі російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожості, саме тому російський режим Миколи I було названо “жандармом Європи”. “Газетним їх верещанням

проти Росії немає меж... – констатував М. Погодін – пересуджують про пристрасті до завоювань, про відразу до будь-якої освіти, про безморальність нижчого духовенства, про селянське рабство, про жорстокості до солдат та кріпаків. В Англії я не був особисто, але її ненависть не поступається Австрійській та Пруській... Здавалось би всі шанси об'єднатися з Францією... одна перепона – французький дух, якого не сприймає госулар” [1, арк. 35 зв.-35 а].

Отож, уже на початку сорокових років Російська імперія поступово вгрузала у стан політичної ізоляції та загальноєвропейського остракізму, а після подій “Весни народів”, в яких Микола I виступив душителем Угорської революції, Росія остаточно сформувала свій образ азіатського варварства в очах Європи.

Із наближенням до розв'язання, так званої, Східної, або Кримської війни, Російська імперія виявилася в повній самотності. Вже із початком військової кампанії, М. Погодін, з доріканням колишнім союзникам писав: “Ось гіркий плід 50-літньої російської політики зі всіма жертвами, благодіяннями, послугами та люб'язностями в стосунках із Австрією, Прусією та Німеччиною. Ось чим їх государі подякували своєму Батькові та Покровителю при найпершій нагоді, що відкрила їм можливість виявити йому якусь послугу. Інші європейські государі всі оголосили себе також супроти Росії, більше чи менше. Жоден голос не пролунав на її користь... Але не виявилися наслідки політики більш сприятливими також в ставленні народів.

Народи зненавиділи Росію і тепер росіянину майже не можливо подорожувати не зазнаючи самих відчутних образ, які не мають меж. Народи бачать в Росії, в її могутності найголовнішу перепону в їх розвитку і успіхах боротьби проти зневажливих урядів, вони озлоблені через її втручання в їх справи, підкреслюють тільки негативні її сторони... Ось чому зі всіх сторін Європи – із Іспанії, Італії, Англії, Франції, Німеччини, Угорщини збігаються офіцери і солдати – не стільки допомагати Туреччині, скільки шкодити Росії” [1, арк. 55-56].

Голос М. Погодіна, в якому можна ще почути певні нотки стриманості та самокритичності був насправді в числі небагатьох напередодні та в перші місяці війни. Так звана, “громадська думка”, яка, звісно, відображала погляд офіційної політики – тобто настрої самодержця та його міністрів – зайняла ура-патріотичні позиції. Кримська війна, що була, по-суті, спровокована російською дипломатією видавалася чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов'язково і якнайшвидше, аби довести “гнилому” заходові хто насправді відстоює правду, хто є самим втіленням справедливості і хто має моральне право встановити богоугодний порядок у вгрузлій в

інтригах наскрізьно грішній та вічно невдячній Європі.

Глава російських слов'янофілів Костянтин Аксаков в лютому 1854 року писав: “Жодні грізні приготування ворогів нам не можуть бути страшними для нас може бути страшним лише одне: якщо ми злякаємося, але цього бути не може. Злякатися означає не мати страху Божого, тому що страх Божий позбавляє від усякого іншого страху. На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без примісу іноземних союзників, не дуже вірних. Той не знає Росії, хто має сумнів в можливості такої боротьби. Скільки сил матеріальних і ще більше духовних лежить в Росії, які розверне вона в теперішню хвилину перед віроломною і бездушною Європою? Що може зробити світ народу, який натхненний вірою і готовий постати як одна людина?... Якщо потрібно, вся Росія перетвориться на військовий табір, всі 60 млн. в одне військо, готове полягти до останньої людини, всі від багача до злидня віддадуть все до останньої копійки...” [6, арк. 7 зв.-8].

Не менш патетична самовпевненість звучала в тому ж часі із вуст “офіційного історика” Олександра Попова: “З якою настороженою увагою кожен істинно руський очікував рішучої вістки про війну з турками! Благоговійно перехрестившись кожен читав маніфест 21 Жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час для мусульман, вирішується вікова задача Російської імперії” [9, арк. 2]. І далі – ... “ніхто, навіть із найбільш боязких не сумнівається в перемогах Росії над турками в теперішньому часі... Росія повинна вирішити самостійно це питання; будь-який союз із Заходом для неї буде смертельним. В цій боротьбі не держава ворогує з державою, не народ з народом, але Схід і Захід викликані на останню битву. Православ'я з Латинством і безвір'ям” [9, арк. 13 зв.-14 зв.].

Відомо, що офіційною підставою для розв'язання війни були претензії Росії щодо стану святих місць Єрусалиму, а також умови життя православних, які перебували в кордонах Османської імперії.

Через надзвичайного посла російського імператора в Константинополі, князя Олександра Меншикова, в лютому 1853 р. Микола I витребував відставки турецького міністра зовнішніх зносин, який, на думку імператора, несумлінно діяв в питаннях щодо християнських святих місць. Порта поступилася безапеляційно. Тоді новому турецькому міністру було передано список подальших російський вимог з приписом зберігати їх в таємниці від європейських дипломатів. Російський імператор жадав всю Туреччину поставити під свій протекторат, аби православні піддані султана у випадку зловживань своїх турецьких властей могли апелювати про захист до російського царя і,

відповідно, вся православна церква Туреччини, зі всіма її імунітетами, мала б підпорядковуватися російському опікуванню. Туреччина згодна була переглянути умови дотримання прав та привілеїв православної церкви на своїй території, але погоджуватися на опікування власними підданими ще й з боку Російської імперії було неприйнятним [14, с. 14-20]. Надмірні амбіції Росії на Близькому Сході та на Балканах викликали природне невдоволення на Заході і, таким чином, справа розв'язання війни була вирішена.

Військові дії розпочалися, так званою, Дунайською кампанією, в якій російські війська більше демонстрували свою присутність на турецькій території Балкан, аніж, власне, вели бойові дії, і вже тоді недавня самовпевненість росіян все швидше й більше почала розвіюватися. Фельдмаршал Іван Паскевич, котрий оперував близько 120 тисячами військ, з самого початку Дунайської кампанії вдався до оборонної тактики, а згодом, почав відстоювати думку про необхідність відведення російських військ на власну територію [14, с. 38]. Польове командування об'єктивно оцінювало справжню боєздатну спроможність власної армії. В миколаєвській Росії продовжували панувати переконання часів наполеонівських війн, що головною силою в бою є “штик-молодець”, який значно дієвіший “дурної кулі”. Тож в той час як іноземні армії вже мали нарізні та ударні гвинтівки, російська піхота була озброєна кремнієвими рушницями. Зберігалася і стара тактика ведення бою – зімкнутий стрій був єдиною формою шиккування, що була відомою російським солдатам. Мета такої побудови війська – удар в штики, натомість вогню із рушниць значення практично не надавали жодного. На навчання стрільбі асигнувалося 10 патронів на солдата в рік і то лише на папері, а на ділі ж – стволи рушниць навіть не чистилися і зазвичай були заржавілі, оскільки важливим був їх блиск зовні, а також ефектне брязкання, коли полк виконував команду “на караул”, або “на плече” [14, с. 26]. Тобто, для російської армії технічне переозброєння, яке відбувалося в Європі у 30-40-х роках, пройшло повз – писали військові очевидці. Більше того, нова тактика ведення війни, коли армія діяла як маса стрільків у розсипаному строю вимагала аби солдат умів зорієнтуватися на місцевості, знайти собі укриття, правильно вибрати ціль – нічого подібного російський солдат не знав, він як заведена лялька навчений був ходити взад-вперед по плацу за командами офіцера. “Думати” йому було найсуворіше заборонено, тож для того аби ефективно працювала нова зброя потрібно було ще й виховати нового солдата [14, с. 26-27]. Російська армія підготовлена була до проведення парадів, які так полюблив Микола I, однак ефективно вести сучасний бій армія була не здатна.

Війна дуже швидко та надзвичайно об'єктивно виявила застарілу відсталість не лише російської армії, але й загального рівня життя та моралі в Російській імперії, продемонструвавши цілковиту вдаваність її величі. Вже після завершення безглуздої Дунайської кампанії, з'явилися серйозні побоювання щодо бойової спроможності російської армії і 28 січня 1855 р. Микола I видав Маніфест, в якому повелів розпочати формування всезагального державного ополчення [5, арк. 4]. Кампанія з ополченцями лише очевидніше продемонструвала "приховані" проблеми Російської імперії. Санітарні умови, як і організація харчування, були настільки жахливими, що ополченці вимирали тисячами. За п'ять місяців після призову, не бачачи свого супротивника курське, орловське, калужське, тульське ополчення втратило близько 50% свого складу [14, с. 65]. Стан доріг був таким, що обози рухалися місцями зі швидкістю 4 версти на добу [14, с. 65]. Фінансові витрати за роки війни поставили країну на межу банкрутства. Доходи казни з 1853 по 1855 роки зросли із 227 млн. до 261 млн. руб., а витрати із 336 до 544 млн. руб. Дефіцит бюджету у 1853 р. складав 109 млн., у 1854 р. – 147 млн., а в 1855 р. – 282 млн. [14, с. 66]. Професор Московського університету Тимофій Грановський в листі до Костянтина Кавеліна, який перебував на посаді в штабі військових навчальних закладів писав: "Був свідком виборів в ополчення. Важко собі щось уявити більш гидке та сумне. Я не визнавав великого патріотизму та благородства в російському дворянстві, але те, що я чув у Воронежі далеко перевершило мої уявлення. Багаті чи достатньо спроможні дворяни без закидів сумління відкуплялися від виборів. Кандидати ж на посади начальників дружин, ще до свого обрання, відстоювали необхідність передати начальникам ополчень обмундирування ратників і не приховували своїх сподівань покращити власне благополуччя" [14, с. 65-66].

Такі ж проблеми російської армії та суспільства проявилися у битві за Севастополь. Ця військова база діждалася приходу "союзницьких військ" без підготовлених оборонних укріплень і ті 11 місяців, поки тримався Севастополь, були абсолютно ніким не очікуваними.

Моряки-артилеристи, які виведені були на берег через неспроможність ефективно вести бої парусним флотом проти союзницьких гвинтових кораблів, прислужилися обороні Севастополя тим, що навчені були вести швидкострільний артилерійський вогонь. Точності стрільби, коли кораблі зближувалися в морському бою до 50 сажень не вимагалось, важливо було якнайшвидше зробити якнайбільше пробойн в судні противника. Саме ці навички швидкострільності й руйнували, тривалий час, плани англо-французьких військ при їх підступах до батарей оборонців. Однак, втрати гарнізону севастопольців

зростали катастрофічними темпами і під кінець кампанії досягли 500-700 чоловік в день, а підступ траншей супротивника до передової оборонців складав 110-50 сажень. 30 серпня 1855 р. закривавлені розвалини міста були залишені моряками [14, с. 42-60].

Севастопольська катастрофа разом із трагедією всієї Кримської війни стала справжнім тектонічним зломом в історії Російської імперії.

Вже впродовж 1955 року тональність “громадської думки” різко змінилася. Зокрема, широкого розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір “Дума руського”, що інтенсивно переписувався та поширювався в рукописах. Сучасна дослідниця Л. Захарова пов’язує авторство “Думи” із іменем Петра Валуєва [11, с. 161], пізніше міністра внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндського губернатора. “Навіщо зав’язали ми справу, не розрахувавши наслідків, або чому не противилися із обережності до таких наслідків? Навіщо зустріли війну без гвинтових кораблів та штуцерів? Навіщо ввели жменю людей у князівства і залишили жменю людей в Криму? Навіщо заняли князівства, щоб їх залишити, перейшли Дунай, щоб із-за нього повернутися, блокували Селістру, щоб зняти облогу...?”

Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов... Всюди протиставлення уряду – народу, казенного – приватному, замість визнання їх природних і нерозривних зв’язків. Зверхність ставлення до кожного із нас, зокрема і до людської особистості, загалом утвердилася в законах...

Невже результати нинішньої системи видаються задовільними? Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства...? Невже благородство промов не сумісне з благородством справ і російський дворянський стан повинен говорити мовою в якій чуються відголоски золотої орди разом із вігіватістю семінарії...” [10, арк. 4-11].

Подібні емоції раптового прозріння та різко критичний аналіз життя в Російській імперії стають головними темами в публічному обговоренні наслідків Кримської війни. Одним із таких розгорнутих детальних розмірковувань над проблемами російської дійсності став анонімний твір “Думки вслух про тридцятиліття, що минуло”. Автор ретроспективно “переглядаючи” роки царювання Миколи I прагнув звернути увагу читача на реалії життя, які об’єктивно пояснюють зміст відверто очевидних помилок у внутрішній та зовнішній політиці. Він доводив, що головною рисою системи, яка витворена в Росії є цілковите спрямування всієї її політики на захист та збереження самодержавного

устрою, а також тотальна бюрократизація всіх сфер життя. Російська політика занадто сильно та радикально підтримувала устрій поза своїми кордонами, не допускаючи жодного права для вільної дії європейських народів, чим і пояснюється відсутність симпатії як в Європі так і всередині Росії до цієї політики. “В Європі і вдома ми йшли ніби наперекір загальній волі... ми старалися в усьому створити штучну єдність... Ми нетерплячістю своєю, гордістю і впертим консерватизмом всіх підняли проти себе і народи, і уряди, навіть єдиновірні та єдиноплеменні народи, навіть абсолютно монархічні уряди, навіть Австрію, одну із учасниць Священного союзу. У нас тепер немає друзів, немає прямих і природних союзників, ми віддані самі собі, відчужені від усіх і самотні” [3, арк. 4-5 зв.].

Аналізуючи внутрішню політику, автор тонко відзначив особливу роль психологічних рис постаті самодержця Миколи I, його вольовий тип самовпевненості у прийнятті рішень та емоційну упередженість тотальної підозрливості, які, багато в чому, стали визначальними для цілої імперії.

“Революційні потрясіння, які постійно відбувалися в Європі, а також їх відголосок, що мав місце в Росії у 1825 р. поселили в душі імператора не лише сильне роздратування проти будь-якого прояву духу незалежності, але й породили якусь недовіру до власних підданих, особливо до освічених верств суспільства” [3, арк. 5 зв.]. Тож імператор прагнув створити струнку систему управління, всі важелі якої перебували б цілковито у його руках, а відтак все суспільне життя Російської імперії наскрізь просякнуте та всеціло залежить від бюрократів різного рівня. Бюрократи або чиновники та канцеляристи сформували цілу окрему касту, вони “звикли жити за чужий рахунок і дивляться на Росію як на завойовану землю. Бюрократ вважає себе громадянином іншої землі навіть не в державі, а над державою, за людською природою він мало помалу переконується, що не він існує для нації, а нація для нього. Він подібно католицькому попу належить не Росії, а своєму папі – Петербургу, знає не батьківщину, а свого папу – міністра чи губернатора. Такий надмірний розвиток канцеляризму походить від... бажання підкорити все і всіх нагляду та опікуванню, а з цією метою накинути на все ниточки, кінці яких сходилися би в одне місце, в одні руки: де буква, а не дух, там і механізм, де ідеалом є поліцейська держава там потрібна нескінченна кількість віжок в руках одного погонича” [3, арк. 10 зв.-12].

Пагубність тотального бюрократизму в тому, що він своєю сутністю до закостеніння сковує будь-який рух, будь-яку енергію, що не походить по інстанціям із гори, бюрократизм консервує життя вчорашнього, позавчорашнього дня і як на ворога, як на найнебезпечнішого бунтаря дивиться на кожну ініціативу. За такої

системи, ті що перебувають на певних щаблях ієрархічного механізму є єдиними, хто наділений правом почуватися ланкою “живого організму” держави, лише вони здатні віддавати накази, приймати рішення, тлумачити ситуації, звіряючись, в кожному разі, із тим, хто сидить шаблем вище та керуючи як слугами – чиновниками нижчих щаблів. Така система цілковито знищила будь-яку роль закону в державі. Всі питання, а надто суперечливі проблеми, пише анонімний автор, “ми звикли вирішувати вдаючись до темних і негласних шляхів повз шляхи відкриті та законні. Ми збились зі стовбової дороги і заблукали на польових..., нас треба відучити від дверей таємної поліції та губернаторів і вказати на відкриті двері судів... Прислів'я: не бійся суду, а бійся судді – вказує на невисоку думку російського народу щодо нашого правосуддя... Жодні потаємні заходи, якими б суворими вони не були, жоден таємний контроль, ні жандарми, ні доносчики, ні прокурори, ні стряпчі, ні фліг-ад'ютанти і ревізори, ні генерал-губернатори і чиновники з особливих доручень не викоренять зла, яке так глибокого в'їлося всюди у сфері судової влади... Ми випробували всі ліки, крім одного... гласність в судочинстві, судочинство наскільки тільки можна усне при відкритих дверях, а також з правом публічних протестів через газети” [3, арк. 20-20 зв.].

Такою ж нищівною критикою автор аналізує стан справ в сфері військовій, духовній, освітній, в сфері громадської думки, публіцистиці тощо. А своєрідним підсумком-резюме, він заохочує громадськість до широкого публіцистичного обговорення всіх сфер життя Росії. “Критика та полеміка у нас задавлені зовсім, тому що в них легко проявляє себе самостійний і навіть різкий тон, а цього щонайбільше і бояться...

Зі скасуванням цензури уряд зможе дізнатися про себе правду. Навколо цього тепер все мовчить, або все говорить. Уряд знає Росію лише офіційну у якої все затягнуто мундиром. Пора б йому познайомитися із Росією, яка б не лестила, не лукавила, не приховувала б справжні думки під фразерством. Мундирна Росія не скаже правди, вона приховає істину, бо це їй не вигідно” [3, арк. 36 зв.-39].

Слова правди про справжню Росію залунали в тому часі звідусіль. Василь Ключевський свого часу писав: “Севастополь вдарив по розумовій заскорузлості” і після “обмертвілої залякнутості, в яку до того була занурена країна” вільне слово, як вираження внутрішнього розкріпачення перетворилося на суспільну силу, що відтіснила страх. Гласність стала першим проявом відлиги, що наступила скоро після сходження на престол Олександра II [11, с. 179]. Сучасна російська дослідниця Л. Захарова, яка наводить ці слова Василя Осиповича передбачливо зауважує, що терміни “гласність” та “відлига” не

привносяться у середину ХІХ ст. із сучасної політичної лексики, вони насправді були тоді вжитку [11, с. 179].

Отже, Росія опинилася після Кримської війни на рубезі між старою та новою історичною ситуацією. Трагедія Севастополя, здавалося, стала підсумком трагічного завершення миколаївської епохи в Росії. Смерть деспота Миколи І та ганебний програш останньої його справи, створювали враження руйнації всієї його системи – принаймні, всі розуміли, що далі так жити не можна. Тож гласність, явилась ніби сама собою, природно, як крик душі мислячого росіянина, який усвідомлював, що велич Росії, яку витворив Микола І була вдаваною, насправді Росія відстала, архаїчна, із засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

За таких умов, цілком логічним є і виступ у загальному багатоголоссі, які вимагали змін та реформ, голосу Костянтина Победоносцева, хоча, знаючи цю особу як запеклого реакціонера-консерватора, що вже у 60-х, а ще більше у 70-х–80-х роках втілював власною персоною саму природу жорстокої машини самодержавства, виглядає просто парадоксальним те, як він у 1859 році надіслав у Лондон А. Герцену свою надзвичайно критичну статтю про міністра юстиції графа В. Паніна. Звісно, що цей факт є яскравим свідченням того емоційного піднесення та чистої романтичної віри, що панувала серед громадськості у можливість справжнього оновлення Росії. К. Победоносцев тоді писав, що покійний імператор прагнув піднести патріотизм як службу уряду і тому він (патріотизм) зовсім зник зі свідомості всіх чиновників від малого до великого, а “служба державна майже повсюдно стала службою особі Начальника, або службою мамоні” [13, с. 29].

Та найбільш критично і викривально щодо того зла, яке причаїлося в усіх закутках Російської дійсності прозвучали слова історика Тимофія Грановського в його публіцистичній праці “Східне питання”. Треба зауважити, що цей твір з’явився в числі найперших – ще у 1855 році, але раніше остаточної катастрофи Севастополя. При цьому, він став і останнім виступом Т. Грановського. 5 жовтня, того ж 1855 року, сорокадворічного історика не стало, а його “Східне питання” залишилося своєрідною сповіддю не лише Тимофія Миколайовича, але й усієї російської інтелігенції. “До 53 року Росія стояла наверху слави і могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася колосом, неперможним, який погрожує підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей колос падає з висоти могутності і являє світу внутрішню свою слабкість... Чудернацьке явище, з якого кожен руський повинен

дати собі звіт!...Але в Росії голос має один уряд, та тупі або найняті патріоти, які говорять йому (уряду) в угоду. Маса щодо останніх подій не мала жодної думки і освіченим людям не дозволено говорити. Але час навести ясність в цій складній справі... По-перше, треба викинути думку, що ця війна священна. Уряд прагнув подати її як захист прав єдиновірців та християнської церкви, але ключі Вселенського храму служили лише підставою... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобительною народів, коли у нас самих весь суспільний устрій побудований на тій же основі... Ні, в Туреччині ми ніколи не з'являлися лібералами, навпаки ми завжди були проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом... Всі наші прагнення в стосунках з Портою обумовлювалися бажанням розширити наші володіння та наші впливи... Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переважаючої впливовості. Метою війни є виключно політичне розширення російських володінь на Сході...

Не маючи опозиції, уряд легко долає однаків, які подають голос... уряд звик робити що йому заманеться. Усяка примха, що взбреше у височайшу голову стає законом і всі зобов'язані їй вклонитися без розмірковувань. Заперечення вважаються грубощами і до престолу допускаються лише люди безмовні перед Височайшою особою...

Оточені ворогами, на чолі із дурним, самовласним і брутальним урядом, народ занепав, віри і патріотичного ентузіазму в ньому немає. Гірка доля, ми маємо безмовно і покійно йти вперед, несучи ярмо, яке самі на себе наклали. Це покарання за нашу лінь, за нашу байдужість до всіх благородних устремлінь людини, за нашу зневагу думки і свободи...

Тепер прийшов час звернути увагу на самих себе, вийти із оцепеніння, усвідомити всю мерзотність, яка переховується в нас і зрозуміти, що ми маємо діяти самі, не сподіваючись на чужу руку і чужу владу. Ці думки починають поширюватися в суспільстві, гнів стає сильним, найзапопадливіші захисники уряду відмовляються від нього. Загалом, царствування Миколи надзвичайно просунуло громадську думку. 29 літній гніт цілковито вбив колишню любов та довіру народу до свого уряду. Але найбільше цьому посприяла війна. Вона остаточно розірвала союз царя з народом, вона зганьбила це царствування, яке без неї могло б пишатися вдаваними успіхами та вдаваною могутністю” [7, арк. 4 зв.-22 зв.].

Зміна на російському престолі царсвенної особи за таких драматичних обставин сприймалася як знак, а водночас як проведенням уготований шанс, тож поряд із викриваючими критичними осудами дійсності та сповідями з'являлися й заклики та розмірковування яким же має бути майбутнє Росії, якого правління бажують від нового імператора.

Докорінної ламки усталеного устрою вимагав М. Погодін, аби змінити “...всю систему, систему паперового діловодства, систему взаємного обману та загального мовчання, систему пільми, зла і розпусти під личиною підлеглості та законного порядку” [16, с. 419]. Погрожуючи гнівом народної революції він звертався до новообраного царя: “Росій променями милости та благодости цю непроникну атмосферу страху, що накопичився впродовж стількох років. Ввійди в єднання з народом. Поклич до праці всі таланти – чи мало їх на святій Русі?... Звільни від надмірних утисків друк... Не книги небезпечні, а події” [16, с. 419].

Російська громадскість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. “Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям” – писав Юрій Самарін [16, с. 420]. “Севастополь повинен був впасти, щоб в ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення” – писав Іван Аксаков [16, с. 420]. А далі, в пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література.

Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, в справі викриття брехні у різних сферах суспільного життя, на середину ХІХ ст., з’явилась навіть певна спеціалізація. Олександр Кошелев викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кірієвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська [16, с. 421].

В такому стані 18 лютого 1855 р. успадкував Росію Олександр ІІ, коли сама атмосфера російської дійсності вимагала лібералізму в політиці та реформування в усіх сферах життя. Власне, система тотального гніту, вся чіткість механізму бюрократизованої державної машини, яку так старанно формував Микола І в умовах, що склалися в суспільстві за результатами війни, перестала діяти сама по собі.

Паризький мир, підписаний 18(30) березня 1856 р. був ганебним для тієї «величі» Росія, якою вона хизувалася до Кримської війни. Тепер Чорне море було визнане нейтральним, а протоки закриті для військових суден, а отже, формально, тримати військовий флот в південних морях для Росії стало поза законом. Аби хоча б частково завуалювати зміст власної капітуляції в Парижі, російська влада як для власних підданих, так і для всього світу оголосила, що в попередні роки Росія занадто багато уваги приділяла справам зовнішньополітичним, але тепер вся увага буде спрямовуватися на політику внутрішню.

Те затишшя, що встановилося з боку Росії у зовнішніх стосунках,

в найближчому часі після Паризького конгресу, було настільки незвичайним та затяжним, що на реакцію іноземних послів, Росія змушена була відповідати офіційно спеціальною циркулярною депешою 21 серпня 1856 р.: “До Росії звертаються із закидами, що вона самоізолюється і зберігає мовчанку. Говорять “Росія дується”. Росія не дується, Росія самозосереджується” [15, с. 168-169].

Публіцист та історик Сергій Татішев, який одним із перших вдався до створення життєпису Олександра II, переповідаючи події призвичаєння до Паризького миру, писав, що новопризначений тоді російський канцлер князь А. Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що “мир, підписаний в Парижі є початком нової політичної ери. Хвилювання запеклої боротьби тепер змінюються стосунками наповненими взаємною доброзичливістю... Государ імператор сподівається, що почуття, які наповнюють його в цьому сенсі будуть розділені всіма урядами, котрі із завершенням війни знову вступають у вільне розпорядження своїми інтересами. Імператор бажає жити в добрій згоді зі всіма урядами” [17, с. 252-253].

Для “внутрішнього вжитку” в імперії, міністром внутрішніх справ С. Ланським протягом місяця після маніфесту-прийняття Паризького миру – 20 квітня циркулярно всім губернаторам та предводителям дворянства було надіслано, як говориться в документі “запрошення до одностайного сприяння у виконанні священного обов'язку, вказаного у Височайшому маніфесті 19 березня”. Надзвичайно обережними, толерантними словами цей документ “запрошував” до співпраці у здійсненні нової політики в імперії: “Оголосивши Росії про припинення війни Государ імператор в Маніфесті 19 березня милостиво вказав на непорушне усердя і доблесні заслуги, виявлені в цей важкий час всіма верствами народу російського... Государ вилив (в докум.: излил) свої сердечні надії та бажання аби Богом ввірена йому Росія стверджувалася у внутрішньому її устрої... Росія вірна вірі і престолу стояла і стоїть твердою і нероз'єднаною, покійна в борні і в мирі мановінню державної влади, вона завжди готова виконувати волю свого монарха, не шкодуючи ні життя, ні статків, ні трудів вірних синів своїх. ...Повинні ми твердо і неухильно приступити до повного виконання світлих сподівань нашого возлюбленого государя..., коли він ледь лише зняв із себе тяготи турбот, що лежали на ньому в час славної, але тягосної борні, звертає всі свої помисли на внутрішній устрій Росії і благоденство своїх підданих... Я звертаюся до вашого руського серця, до вашого палкого бажання добра та високого почуття гідності і закликаю до одностайного сприяння у виконанні вказаної нам священної справи” [20, арк. 2-2 зв.].

Такі елейні слова стали своєрідною передмовою до поступок,

полегшень, дозволів, реабілітацій – власне, лібералізму, який став логічно вимушеною, за вказаних обставин, поведінкою всієї владної імперської машини.

Як зазначає Л. Захарова – “Олександр II під тиском обставин, за участі компетентних сановників почав емпірично, не маючи ніякої загальної програми, приймати нові рішення, що не вкладалися в стару систему і навіть цілковито суперечили з нею. Олександр II став на шлях визвольних реформ не в силу своїх переконань, а як військова людина на троні, усвідомивши “уроки” Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величчя держави” [11, с. 177].

Загалом, Олександр II за своїми якостями мало підходив на роль реформатора, він був вкрай не рішучою людиною і постійно мучився роздвоєністю почуттів. Згадувана вже А. Тютчева набагато менше уваги приділяє змалюванню портрета Олександра II, власне, із самого змісту образу цього самодержця впливає відповідь чому фрейліна, яка прислугувала дружині Олександра II, набагато більше могла сказати про його батька – Миколу I. “Для того, щоб вивести Росію із цієї колії потрібна людина виключної енергії і могутності, яка б об'єднала усі життєздатні елементи нації, все перевернула б, все б зреформувала, яка б вірила неухильно в історичне покликання Росії та її долю. Імператор – найкращий із людей. Він був би прекрасним государем в добре організованій країні і в мирний час, там де доводилося б лише охороняти, але йому бракує темпераменту перетворювача... Вони (подружжя коронованих) занадто добрі, занадто чисті, щоб розуміти людей і влаштувати над ними. В них немає тієї сили, того пориву, які б оволодівали подіями і спрямовували їх за своєю волею, їм бракує струнки захоплення” [18, с. 226].

Нерішучість у прийнятті рішень, кроки відступу, коли вже рішення були прийняті – проявлялися в управлінні Олександра II з самого початку його царствования, він часто проголошував різні ідеї, які заперечували і навіть виключали одна одну. Авторитет батька постійно панував над ним, він хотів бути вірним спадкоємцем влади та волі батька, а отже сильна влада одноосібно сконцентрована в руках самодержця та чітке безапеляційне підпорядкування цілої імперії було, без сумніву, бажаним ідеалом – власне про це він заявив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні державної ради новий самодержець визнав себе продовжувачем “бажань та бачень” своїх августейших попередників – Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька”, а на прийомі дипломатичних представників в Зимовому Палаці 23 лютого завірив, що

буде “настійливо притримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу” [11, с. 177]. Але “дух часу”, як говорив М. Погодін, вимагав зовсім іншого, тож в наступних маніфестах проголошувалося про відмову від активності в зовнішній політиці, про спрямування енергії на зміни всередині Росії, про покращення життя вірогідданих і т.ін.

Власне, певний час, можна сказати, обставини керували самодержцем і спрямовували його дії. В силу цих обставин було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1855 р.) і як “гриби після дощу почали виникати нові видання – “Руський вісник”, “Руська бесіда”, “Сільський благоустрій” і т.д. – пише Л. Захарова [11, с. 179]. Коронація Олександра II в серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в'язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників Польського повстання 1830-31 років. Введена Миколою заборона на закордонні поїздки і висока плата за паспорти були скасовані. Скасовано було також контроль за університетами. За вимогою часу, Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активніших зусиль в підготовці та вирішенні селянського питання. Хоча і тут його слова та дії не були послідовними і рішучими: йому не хотілося ламати усталеного життя, але, водночас, він розумів, що це вимушена необхідність. Відомою в цьому сенсі є промова Олександра II на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: “Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і їх поміщиками, нажаль існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною; а тому багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу” [4, арк. 2].

Таким чином, хоч Олександр II і заявив про себе як про вірного наступника батька зі збереженням всіх його принципів правління, але насправді життєві обставини змусили його відмовитися від основ миколаївського авторитаризму, принаймні на певний час.

Річард Вортман вбачає у такій тактиці дій Олександра II зміну сценарію влади в імперії. Олександра II виховували не лише впевненим в історичній місії самодержавства і переконаним у відданості руського народу своєму царю. У ньому виховали також почуття співпереживання та співчуття власному народу. А отже, він позиціонував себе як національний лідер, який повинен був завоювати любов і відданість народу, він мав уважно ставитися до потреб і побажань народу. Тому на зміну благоговінню та сліпій відданості, що були зв'язком між Миколою I

та народом, тепер утверджувалися зв'язки взаєморозуміння та взаємоспівчуття і любови [19, с. 38-48].

Разом з тим, сама природа самодержавства – тобто необмеженої нічим влади монарха – спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Тому не треба впадати в ілюзії щодо поведінки, зокрема Олександра II. Як слушно зазначає Реймонд Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б привести до виникнення чогось, що нагадувало б “договірні права” – угоду між сувереном і народом, яка з'єднувала б ці сторони взаємними обов'язками. Традиції нічим не обмеженої влади перешкоджали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури як стороною офіційних осіб (від імені держави) так і стороною суспільства. “Для царського чиновника слово “законний” – пише Р. Пірсон – означало (згідно статті 47 Основних Законів) – існуючий на твердих основах позитивних законів, постанов та грамот, дарованих самодержавною владою” [12, с. 44].

Останні слова є визначальними у змісті природи самодержавства. Самодержець саме *дарує...*, а отже закон – це лише ласка царя, тому сьогодні він є справді ласкавим, а завтра його вчорашня милість може змінитися гнівом... і закон буде скасовано або змінено.

Один із “розвінчувачів” зла, що запанувало в Російській імперії, писав про миколаївські часи: “Якось вищий сановник сказав відомому літератору барону А. Дельвігу: “що ви мені говорите про закон? Закони пишуться тільки для нищих верств, а не для нас”. Про відомства більшої частини генерал-губернаторів не можна сказати й того. Закони ні для кого не пишуться, тому що всі вони підпорядковані абсолютному тлумаченню і вільному рішенню місцевого начальства, більшою мірою генерал-ад'ютанта, а генерал і флігель-ад'ютант і без того вже наділені особливою владою, в застосуванні якої підзвітні лише государю. Один генерал-губернатор на запит сенату чому він чинить не по закону, відповів: “я так вчинив згідно сили височайше дарованої мені влади”, приватним особам, звичайно, вони взагалі навіть не відповідають” [3, арк. 13-13 зв.].

А отже, причина утвердження короткочасного лібералізму в Російській імперії середини XIX ст. обумовлювалася виключно тактичною потребою, збігом складних історичних обставин. Відновлення авторитету влади самодержця в очах підданих, а також поновлення бездоганності роботи чиновницько- бюрократичної вертикалі в імперії потребували певного часу. Тож імперія на зламі 50-х–60-х рр. XIX ст. здійснила кілька вимушених поступок, але досить швидко – після “віднайдення” внутрішніх ворогів – польських “заколотників” та українських “сепаратистів”, повернула свій хід розвитку знову ж у русло

давніх, “добрих” традицій – “страны рабов, страны господ”. Причому, імперія на той час була вже насправді дещо іншою – тотальний “плач” російської громадськості впродовж 1855-59 років над власною “щербатістю” надзвичайно прислужився – вона (громадськість) згуртувалася і набула певної духовної єдності, тож коли у 1862-63 роках з’явився “зовнішній ворог” – “польська інтрига” (до якої “підступні” поляки втягли ще й “ненадійних” українців), то, за всіма законами керування суспільною свідомістю, дуже зручно та нескладно було переспрямувати увагу “стурбованої громадськості” від “самокопирсання” та “самопоїдання” (в боротьбі із власною внутрішньою недосконалістю) на “праведну” боротьбу із “зовнішнім ворогом”. Швидко знайшлися “патріоти”, які зчинили ефектний галас про “загрозу вітчизні” і “громадська думка”, забувши про власні претензії до своєї влади, тобто до самодержавства – поєдналася із зусиллями цього ж таки самодержавства для спільної боротьби–порятуння недоторканих завоювань імперії.

-
1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Відділ рукописів. – Фонд І. – Справа 6836.
  2. Там само. – Спр. 6838.
  3. Там само. – Спр. 11624.
  4. Там само. – Спр. 13904.
  5. Там само. – Ф. II. – Спр. 27493.
  6. Там само. – Ф. 160. – Спр. 265.
  7. Там само. – Спр. 266.
  8. Там само. – Спр. 270.
  9. Там само. – Спр. 289.
  10. Там само. – Спр. 296.
  11. Захарова Л. Г. Александр II // Российские самодержцы (1801-1917) / А. Н. Боханов, Л. Г. Захарова – М., 1993. – С. 160-214.
  12. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация // *Ab imperio*. – 2003. – №3. – С. 35-56.
  13. Победоносцев: pro et contra / Вступ. ст., сост., примеч. С. Л. Фирсова. – СПб, 1996. – 576 с.
  14. Покровский М.Н. Крымская война // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С.5-71.
  15. Россия и Черноморские проливы / Отв. ред. Л.Н. Нежинский, А. В. Игнатъев. – М., 1996. – 557 с.
  16. Сакулин П. Н. Русская литература 60-х годов // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С.402-477.
  17. Тагицев С. С. Император Александр II, его жизнь и

царствование. В 2-х кн. – М., 1996. – Кн.1. – 608 с.

18. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров. Воспоминания. Дневник. 1853-1882. – Тула, 1990. – 398 с.

19. Уортман Ричард. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – М., 2004. – Т.2: От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.

20. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 806. – Спр. 196.